

УДК 347.192:347.96: 343.137

ЕТИЧНІ НОРМИ В ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІ, ПРОКУРОРА, СЛІДЧОГО

ETHICAL NORMS IN ACTIVITY OF JUDGE, PROSECUTOR, INVESTIGATOR

Денісова Г.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Волинського інституту імені В'ячеслава Липинського
Міжрегіональної академії управління персоналом*

Здійснено аналіз поглядів щодо зв'язку права і етичних норм в діяльності судді, прокурора, слідчого. Законодавство зобов'язує до моральної відповідальності перед суспільством. Акцентовано увагу на неупередженості цих суб'єктів правозастосування та їх взаємозв'язку з інститутом відводів та самовідводів. Суддя, прокурор, слідчий, за наявності передбачених законом обставин, зобов'язані заявити самовідвід. Сформульовано пропозиції з метою вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Ключові слова: моральні засади, незалежність, неупередженість, суддя, прокурор, слідчий, відвід, самовідвід.

Осуществлен анализ взглядов отечественных и зарубежных ученых в отношении взаимосвязи права и этических норм в деятельности судьи, прокурора, следователя. Законодательство обязывает должностных лиц к нравственной ответственности перед обществом. Акцентируется внимание на беспристрастности в комплексе нравственных качеств этих субъектов правоприменения, их взаимосвязи с институтом отводов и самоотводов в уголовном процессе. Судья, прокурор, следователь, при наличии определенных в законе обстоятельств, обязаны заявить самоотвод. Сформулированы предложения с целью усовершенствования законодательства и практики применения.

Ключевые слова: нравственные качества, независимость, беспристрастность, судья, прокурор, следователь, отвод, самоотвод.

The concepts of domestic and foreign scientists about interconnection of law and ethics in the work of a judge, prosecutor, investigator were analyzed. Legislation obliges officials to moral responsibility before society. The attention is focused on the impartiality in complex of moral qualities of these subjects and their interrelation with the institute rejection and self rejection in criminal proceedings. The judge, prosecutor, investigator are required to declare self rejection in case circumstances, curtailed in the law. As a result proposals to improve the law and its practical application were formulated.

Key words: moral qualities, independence, impartiality, judge, prosecutor, rejection, self rejection.

Постановка проблеми. Органічне поєднання моральних засад і правових норм є визначальним для кримінального процесу України. Це, в свою чергу, вимагає від службових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, повної відповідності їм своєю поведінкою при застосуванні норм матеріального і процесуального права за своїм внутрішнім переконанням. Так, здійснювати провадження мають суб'єкти, які не перебувають під дією факторів, котрі впливають на їх об'єктивність та неупередженість,

що особливо виразно простежується в контексті інституту (самовідводу), чим і пояснюється актуальність дослідження.

Зазначена наукова проблема пов'язана з професійною етикою судді, прокурора, слідчого, інститутом відводів (самовідводів).

Стан дослідження. Дослідженням вказаної проблеми займалися такі вчені: А. Ривлін, Л. Кокорєв, Н. Неумивайченко, В. Парасюк, В. Леоненко, Г. Чангулі, М. Сірий, А. Міллер, Ю. Кореневський, Г. Гребеньков, Д. Фіолевський, В. Маляренко, В. Фролов, Д. Котов та інші науковці. Метою цього дослідження є спроба проаналізувати морально-етичні характеристики, яким повинні відповідати службові особи, які ведуть кримінальний процес, та їх зв'язок з інститутом відводу та самовідводу, моральний аспект інституту відводів (самовідводів) в діяльності службових осіб, які ведуть кримінальне провадження.

Право нерідко представляють у вигляді юридично оформленої моралі. Тому в багатьох статтях Загальної Декларації прав і свобод людини, чинної Конституції України та інших нормативно-правових актах оцінки права і моралі збігаються [1, с. 80].

А.Л. Ривлін вказав, що моральні засади кримінального судочинства відображаються як у встановлених законом процесуальних принципах, так і в інших процесуальних нормах, які регулюють весь порядок провадження по кримінальній справі [2, с. 112].

У сфері кримінального судочинства зв'язок права і моралі є безспірним і корисним. Глибокий моральний зміст принципів кримінального процесу посилює їх авторитет. Процесуальні гарантії підкріплюються гарантіями морального характеру [3, с. 21].

Високоморальним принципом правосуддя є незалежність суддів. Розглядаючи даний принцип з точки зору саме моральних засад, слід мати на увазі, що його зміст полягає не тільки у виключенні будь-яких впливів на суддів з метою схилити їх до винесення певного рішення, але і в наявності певних моральних якостей суддів, які дають їм можливість протистояти будь-яким таким впливам. Виховання моральних якостей у суддів є основною гарантією їх незалежності. Якими б довершеними не були об'єктивні гарантії цієї незалежності, вони будуть мати нікчемне значення, якщо моральні засади судді дозволяють йому виносити рішення не по совісті і внутрішньому переконанню, а на угоду тому чи іншому впливу [4, с. 138-139].

У рамках Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, інших міжнародних організацій розроблені різноманітні рекомендації щодо стандартів незалежності суддів. Відповідно до них суддя повинен здійснювати свої суддівські функції на основі власної оцінки фактів і відповідно до усвідомленого розуміння права, вільно від будь-якого зовнішнього впливу, спокус, тиску, погроз чи втручання з будь-якого боку чи будь-якої причини. Суддя повинен не лише бути вільним від зв'язків із законодавчою або виконавчою гілками влади чи впливу з їх боку, а й з точки зору стороннього спостерігача повинен видаватися вільним від цього. Здійснюючи суддівські

функції, він повинен виявляти і пропагувати високі стандарти суддівської поведінки, щоб підсилювати довіру громадськості до суду, яка є головною для підтримання незалежності суддів [5, с. 18].

Відповідно до п. 2.4 Бенгалорських принципів поведінки суддів, схвалених Резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р. перед розглядом справи (про який відомо, що він відбувається, або це тільки передбачається) суддя повинен утриматися від будь-яких коментарів, що могли б з огляду на розумну оцінку ситуації якимось чином вплинути на перебіг цієї справи чи поставити під сумнів справедливе ведення процесу; суддя повинен утриматися від публічних та інших коментарів, оскільки це може перешкодити неупередженому розгляду справи стосовно певної особи чи питання [6].

Ці принципи знайшли своє відображення і в національному законодавстві. Так, ст. 56 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 07.07.2010 року передбачає, що етика поведінки суддів визначається Кодексом суддівської етики, що затверджується з'їздом суддів України. А п. 3 ч. 1 ст. 83 цього Закону передбачено, що підставою для дисциплінарної відповідальності суддів є порушення вимог щодо неупередженого розгляду справи, зокрема, щодо порушення правил про відвід (самовідвід) [7].

Подальшим кроком у впровадженні міжнародних стандартів незалежності судової влади стало ухвалення Кодексу суддівської етики, затвердженого XI з'їздом суддів України 22 лютого 2013 р., який містить наступні положення. Суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою зміцнення довіри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду (ст. 1). У статті 2 Кодексу вказано, що суддя має уникати будь-якого незаконного впливу на його діяльність, пов'язану зі здійсненням правосуддя та має бути незалежним від своїх колег у процесі прийняття рішень; він не має права використовувати своє посадове становище в особистих інтересах чи в інтересах інших осіб та не повинен дозволяти цього іншим. А ст. 10 Кодексу суддівської етики закріплює положення про те, що суддя повинен виконувати обов'язки судді безсторонньо і неупереджено та утримуватись від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до виникнення сумнівів у рівності професійних суддів та присяжних при здійсненні правосуддя.

Варто звернути увагу на зміст ст. 15 Кодексу суддівської етики. В ній підкреслено, що неупереджений розгляд справ є основним обов'язком судді; суддя має право заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством у разі наявності упередженості щодо одного з учасників процесу, а також у тому випадку, якщо судді з його власних джерел стали відомі докази чи факти, які можуть вплинути на результат розгляду справи; суддя не повинен зловживати правом на самовідвід; суддя заявляє самовідвід від участі в розгляді спра-

ви у разі неможливості ухвалення ним об'єктивного рішення у справі (ст. 15) [8]. На нашу думку, вищезгадане положення є логічно суперечливим, оскільки якщо неупереджений розгляд є обов'язком судді, то і самовідвід також є обов'язковим.

Складні функції здійснення правосуддя може виконати суддя, який володіє різнобічними, а не тільки професійними знаннями, поєднуючи високу загальну освіченість і культуру поведінки зі здатністю поєднати це все в своїй роботі. Оскільки відправлення правосуддя можна охарактеризувати, зокрема, як складну і відповідальну діяльність, проникнуту моральними засадами, спрямовану на утвердження кращих зразків моралі, суспільство і держава пред'являють до судді комплекс особливих вимог [9, с. 94-95].

Діяльність судді вимагає від нього не тільки знання закону і правильного його застосування, але і великого напруження моральних сил, з тим, щоб все те, що відбувається в складному процесі розгляду і вирішення кримінального провадження не зводилося до формальності, було пронизане об'єктивністю, відповідало тому високому значенню, яке має правосуддя. Моральна свідомість судді, заснована на вказаних загальних засадах, повинна супроводжувати всі дії і рішення судді. Особливо істотним в цьому сенсі є подолання того, що в науковій літературі визначається як «професійна деформація судді», тобто такого шаблону в його діяльності, який заважає розпізнати специфіку кожної справи, особливо характеру людей, які фігурують у справі. В подоланні такої «професійної деформації» вирішальне значення повинна мати моральна свідомість судді [2, с. 113-114].

Значимою також є необхідність високих моральних засад для осіб, які працюють прокурорськими працівниками. Відповідно до п. а ст. 13 Керівних принципів щодо ролі прокурорів, схвалених Восьмим конгресом ООН з питань запобігання злочинам і поведінки з правопорушниками, прокурори повинні здійснювати свої функції неупереджено, вільно від будь-якої політичної, соціальної, релігійної, расової, культурної, гендерної чи будь-якої іншої дискримінації [11, с. 168].

Ці положення закріплені в Законі України «Про прокуратуру», чинному Кримінальному кодексі України. В ч. 1 ст. 46 Закону України «Про прокуратуру» вказано, що прокурорами і слідчими призначаються громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості. У відповідності до ч. 2 ст. 6 вказаного закону органи прокуратури України здійснюють свої повноваження на підставі додержання Конституції України та чинних на території республіки законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів. А ст. 7 конкретизує гарантії незалежності прокуратури у здійсненні повноважень [12]. Крім того, прокурор, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог чинного Кримінального процесуального кодексу України, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не

мають на те законних підстав, забороняється (ч. 1 ст. 36) [11, с. 16].

Одна з головних вимог до державного обвинувача – об'єктивність – принцип настільки юридичний, наскільки і етичний. За будь-яких обставин державний обвинувач повинен бути справедливим. Тільки тверда переконаність у винуватості обвинуваченого, заснована на об'єктивному, повному дослідженні всіх обставин справи, надає прокурору юридичне і моральне право наполягати на його засудженні. Вимога об'єктивності визначає не тільки правову позицію прокурора в судовому розгляді, але і його поведінку в процесі, зокрема, і ставлення до сторони захисту [13, с. 76].

Основні принципи і моральні норми, якими повинні керуватись працівники прокуратури узагальнені в Кодексі професійної етики та поведінки працівників прокуратури, затвердженого Всеукраїнською конференцією працівників прокуратури 28 листопада 2012 року. Зокрема, в ст. 4 Кодексу закріплено, що професійна діяльність працівників прокуратури ґрунтується на принципах: верховенства права і законності; поваги до прав і свобод людини і громадянина; незалежності та самостійності; політичної неупередженості та нейтральності; справедливості та об'єктивності; утримання від виконання незаконних рішень чи доручень; недопущення конфлікту інтересів та ін. [14, с. 31-40].

Високі моральні якості впливають на відбір і призначення осіб на посади слідчих. В статті 17 Закону України «Про міліцію» вказано, що на службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я, виконувати покладені на міліцію завдання [15, с. 20]. Слід пов'язати це із вимогою неупередженості, повноти та всебічного дослідження обставин кримінального провадження, яка є складовою процесуального принципу законності (ч. 2 ст. 9 КПК України) [11, с. 6-7]. Його порушення є підставою для скасування рішення у провадженні (ст. 412 КПК). Адже об'єктивність – моральна вимога, що пред'являється до будь-якої людини, а тим більше до осіб, які ведуть провадження по справі. Цей принцип – необхідна умова їх професійної придатності [3, с. 21].

Поки не закінчене розслідування і справа не розглянута судом, слідчий повинен уникати будь-якої упередженості, передчасних переконань та безпідставних висновків [16, с. 22-23].

Різнобічно забезпечує об'єктивне та неупереджене ставлення до громадян Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ. Зокрема, у цьому документі наголошено, на обов'язок працівника органів внутрішніх справ «у службовій діяльності бути чесним, об'єктивним і вільним від рішень політичних партій і масових громадських рухів; додержуватися норм професійної етики, не вчиняти дій, що можуть привести до втрати незалежності і об'єктивності під час виконання службових обов'язків» (абз. 5, 7 п. 2 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ) [17с. , 49].

Згідно з ч. 1 ст. 14 Закону України «Про правила етичної поведінки» від 17.05.2012 р. посадові і службові особи органу досудового розслідування повинні утриматися від доручень керівництва, якщо вони суперечать законодавству або становлять загрозу охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, юридичних осіб, державним або суспільним інтересам [18].

Слідчий, здійснюючи свої повноваження, наголошує ч. 5 ст. 40 Кримінального процесуального кодексу України, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання у яку осіб, що не мають на те законних підстав, забороняється [11, с. 20].

Для забезпечення неупередженості службових осіб, які ведуть кримінальне провадження, існує інститут їх відводів (самовідводів), у якому також виразно можна простежити морально-етичний аспект.

Приводи для усунення учасника процесу від провадження, як правило, носять особистісний, а нерідко навіть прихований інтимний характер. Наявність таких обставин припускає можливість необ'єктивного ведення провадження, ухвалення несправедливого процесуального рішення тощо. У цих випадках використовується правовий механізм попередження можливих шкідливих наслідків – процедура відводу або самовідводу [19, с. 184].

Суддя не повинен допускати, щоб родинні, соціальні, політичні та інші зв'язки впливали на його поведінку та рішення суду, не повинен ставити свої особисті інтереси чи інтереси інших вище престижу правосуддя, не повинен створювати у інших враження, що вони мають на нього вплив. Суддя не може бути членом будь-якої організації, яка пропонує дискримінацію за расовою, статевою, релігійною чи національною ознакою, адже це дає привід для сумніву в його неупередженості, він не повинен дозволяти собі робити будь-які висловлювання, які можуть вплинути на результат, порушити справедливість чи культуру процесу [20, с. 7]. Тому у таких випадках суддя повинен заявити самовідвід, чим лише посилить авторитет судової влади в очах громадянського суспільства.

Д.П. Котов вказав, що не тільки психологічно обґрунтованими, але і глибоко моральними є правила відводу судді, прокурора, слідчого і деяких інших учасників кримінального процесу. Дійсно, наприклад, участь судді чи слідчого в кримінальному процесі, якщо він є родичем потерпілого чи обвинуваченого, якщо він особисто, прямо чи побічно заінтересований у справі, буде не тільки незаконною, але і аморальною [21, с. 21-22].

Ми згодні з поставленою проблемою, адже коли суддя є родичем чи в інший спосіб пов'язаний із учасником кримінального провадження, яке веде, то виникає моральна дилема: які інтереси – публічні чи приватні – він буде вважати пріоритетом? Навіть у тому випадку, якщо він обере публічні інтереси правосуддя, він буде поставлений в дуже складне в психологічному та етичному сенсі становище, якщо буде змушений виступити на стороні обвинувачення чи як суддя щодо свого родича, члена сім'ї. Не мож-

на ігнорувати і того, що довіри його рішення, напевно, викликати не будуть, бо завжди залишатиметься сумнів, чи таким би було рішення слідчого або судді, який не пов'язаний з суб'єктами провадження.

Якщо ж слідчий, прокурор, суддя буде відстоювати власний інтерес у кримінальному провадженні, то про законність, встановлення істини і мови бути не може. Знехтувана буде і мораль, і право.

Слушною є думка Г. Гребенькова, Д. Фіолевського про те, що це проблема переважно малих міст і районних центрів, де більшість людей так чи інакше знають один одного, періодично спілкуються, можуть бути в дружніх або неприязних відносинах і, що зовсім не виключено, один з них виявиться слідчим, суддею, а інший – підозрюваним чи обвинуваченим. І приятельські стосунки, і неприязні однаковою мірою, можуть заважати виконанню посадових і службових обов'язків. Не гарантовані від цієї проблеми і мегаполіси [19, с. 184].

Законодавець створює максимальні умови для справедливого вирішення кримінального провадження і робить це за рахунок презумпції недовіри судді, прокурору, слідчому, якщо існують обставини, які викликають сумнів щодо їх неупередженості. Іншими словами, законодавець допускає можливість використання службовими особами своїх повноважень в особистих цілях. Але будучи зведеною до рівня закону, ця презумпція втрачає характер образливої недовіри і набуває вигляд законної, а отже, коректної підстави в інтересах досягнення справедливості. Таким чином, можна констатувати, що саме етичні міркування є визначальними при виборі обставин, що виключають участь у провадженні судді [19, с. 185].

В результаті проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки. Моральні засади кримінального процесу зобов'язують до створення та розвитку етичних стандартів професійної діяльності судді, прокурора, слідчого. Обов'язкові моральні якості судді, прокурора, слідчого за умов виконання етичних і правових норм дозволяють забезпечити незалежність при здійсненні кримінального провадження. Ми пропонуємо внести зміни у ст. 15 Кодексу суддівської етики і замінити слова «має право» словом «зобов'язаний».

Призначення на посади прокурорів здійснюється з врахуванням моральних якостей, адже згодом саме неупередженість цих службових осіб є визначальною для діяльності державного обвинувача в ході всього судового розгляду кримінального провадження. З метою чіткого окреслення етичних норм діяльності слідчого, пропонуємо ухвалити відповідний етичний кодекс, уніфікований для всіх органів досудового розслідування.

Дотримання об'єктивності є моральною основою процесуальної діяльності слідчого, прокурора.

Для усунення будь-яких сумнівів в неупередженості судді, прокурора, слідчого в кримінальному процесі існує інститут відводів (самовідводів) цих службових осіб, він заснований на етичних нормах і нормах права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Неумивайченко Н. Правила поведінки державних службовців: практичні питання / Н. Неумивайченко / Право України. – 2001. – № 2. – С. 80–83.
2. Ривлин А.Л. Нравственные начала в уголовном судопроизводстве / А.Л. Ривлин / Советское государство и право. – 1971. – № 8. – С. 110–114.
3. Парасюк В.М. Професійна етика слідчого органів внутрішніх справ. Навчальний посібник / В.М. Парасюк. – Львів : Афіша, 2004. – С. 21.
4. Кокорев Л.Д. Участники правосудия по уголовным делам / Л.Д. Кокорев. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1971. – 160 с.
5. Доповідь Голови Верховного Суду України В.Т. Маляренка на VII з'їзді суддів України // Судова апеляція. – 2006. – № 1 (2). – С. 17–20.
6. Бенгалорські принципи поведінки суддів, схвалені Резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://crimcor.rada.gov.ua/komzloch/control/uk/publish/article;jsessionid=FDBFB35CEA772BBA6DDE038AA3B87E38?art_id=48076&cat_id=46352.
7. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.
8. Кодекс суддівської етики, затверджений XI з'їздом суддів України 22 лютого 2013 р. [Електронна адреса]. – Режим доступу : [http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki\(1\).pdf](http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki(1).pdf).
9. Леоненко В.В., Чангули Г.И., Сирый Н.И., Миллер А.И. Гласность в судебной деятельности по уголовным делам / В.В. Леоненко, Г.И. Чангули, Н.И. Сирый, А.И. Миллер / . – К. : Наукова думка, 1993. – 187 с.
10. Права людини: довідник для прокурорів / Упоряд. Марнікс Алінк. – К. : Фенікс, 2005. – 168 с.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України. – К. : «Центр учбової літератури», 2012. – 254 с.
12. Про прокуратуру : Закон України від 5 листопада 1991 року № 1789-XII [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1789-12/page>.
13. Корневский Ю.В. Государственное обвинение в условиях судебной реформы (процессуальные, тактические и этические аспекты) / Ю.В. Корневский / Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 70–77
14. Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури, затверджений наказом Генерального прокурора України від 28 листопада 2012 року № 123 // Вісник прокуратури, № 12. – 2012. – С. 31–40.
15. Про міліцію : Закон України 20 грудня 1990 року N 565-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.
16. Пичкалева Г.И. Роль морали в следственной деятельности / Г.И. Пичкалева. – М. : Юрид. лит., 1980. – 56 с.
17. Ануфрієв М.І. Службова підготовка працівників органів внутрішніх справ. Навчальний посібник / М.І. Ануфрієв. – К. : РВВ МВС України. – 2003. – 440 с.
18. Про правила етичної поведінки : Закон України від 17 травня 2012 року № 4722-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4722-17>.
19. Гребеньков Г.В., Фіолевський Д.П. Юридична етика / Г.В. Гребеньков, Д.П. Фіолевський. – К.: Алерта, 2005. – С. 184–185.
20. Фролов В. Кодекс професійної етики судді як захист єдності та незалежності судової системи / В. Фролов // Право України. – 2003. – № 4. – С. 96–98.
21. Котов Д.П. Вопросы судебной этики / Д.П. Котов. – М. : Знание, 1976. – 64 с.